

Н. І. Дворницька

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

АНАЛІЗ ДЕЯКИХ ЗАПОЗИЧЕНИХ ЛЕКСЕМ В СВІТЛІ ІДЕЇ ІВАНА ОГІЄНКА ПРО САМОДОСТАТНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

В статті аналізується історія деяких українських лексем, запозичених в російську мову періоду становлення. Історико-лінгвістичний екскурс, зроблений на основі багатого ілюстративного матеріалу, підтверджує ідею І. Огієнка про самобутність та самодостатність української мови.

Ключові слова: запозичені лексеми, ідейно-державні перетворення, російська освіта, самодостатність української мови.

Коло наукових інтересів Огієнка-мовознавця було надзвичайно широким. Воно охоплювало проблеми не тільки українського правопису, будови, стилістики та культури української мови, але й складні питання кириличної палеографії, історії старослов'янської та української мов.

Окрім аспекти лінгвістичних проблем, висвітлені І. Огієнком, достатньо мірою продовжували вивчатися в працях вітчизняних істориків і мовознавців. Зокрема, окреслені І. Огієнком питання вивчення української мови як вираження національної психіки, душі й свідомості народу, значення рідної мови в духовному формуванні особистості; соборності української мови; українознавчі аспекти державотворчої, наукової діяльності досліджували М. Тимошик, В. Ляхощкий, Я. Ганіткевич, І. Кучинська, О. Біла, А. Білан, С. Болтвінець та ін.

Проте ціла низка лінгвістичних питань, поставлених І. Огієнком, чекають глибокого та аргументованого дослідження. В першу чергу це стосується проблеми формування, розвитку та утвердження української мови, її зв'язків з іншими лінгвосистемами.

Як відомо, видатний науковець звертав велику увагу на необхідність вивчення явища засмічування української мови полонізмами, русизмами, грецизмами. Наполягав на необхідності аргументованого дослідження впливу української мови на мову «московську», особливо впродовж XVI-XVIII ст., заперечуючи зворотній процес і акцентуючи увагу на самодостатності, колориті, надзвичайному багатстві української мови.

Мета даної статті – висвітлити, дослідивши історію деяких лексем, особливості впливу української мови, українського просвітництва на формування нормативної мови Московської держави, російської літературної мови.

Доведено і визнано міжнародною науковою спільнотою, що вже на початку XVII ст. у Москві поширювались книжкові видання переважно українських типографій. Даний процес, що дуже активізувався у другій половині століття, був історично обумовленим соціально-економічними та ідеологічними змінами в Росії, що ставала на шлях «буржуазних преобразований, стремясь к познанию достижений других стран» [2, с.259]. Як свідчать відповідні документи, в цей період, період занепаду Речі Посполитої, у Москві перебувало багато освічених переселенців з українських та білоруських земель, які проводили навчання латини та польської мови, так необхідних московським чиновникам для державної служби за кордоном, перекладали іноземні книги, наглядали за певною нормативністю текстів, що видавалися Московським Печатним

двором. Критерієм правильності і нормативності служила уже видана на той час Граматика киянина Мелетія Смотрицького.

Зацікавленою у використанні знань освічених переселенців з України виявилась і значна частина вищого духовенства. Коли Никон вирішив провести виправлення богослужбових книг, то уряд звернувся до київського митрополита Петра Могили із проханням направити до Москви учених монахів з Києва. Прохання було виконано й до Москви, зокрема, прибув Єпіфаній Славинецький. В 1664 р. у Москві розпочав просвітницьку та наукову діяльність білоруський учений та поет Самуїл Петровський-Ситніанович (Симеон Полоцький).

Слід відзначити, що частина московського духовенства та знаті негативно поставились («грекофіли») до поширення «латинства», вбачаючи у будь-якому відході від давніх традицій велику небезпеку. Московські церковні власті почали забороняти поширення «литовських» книг (тобто надрукованих в Білорусі та в Україні). Суперечки та дискусії різних рівнів були відображенням великої ідейно-політичної боротьби прибічників європейських державних перетворень та «ревнителів старини», боротьби, що особливо загострилась наприкінці XVII ст.

Протиріччя в питанні про шляхи розвитку освіти та спротив консервативно налаштованій знаті далися взнаки під час організації перших шкіл у Москві, для викладання у яких один з видатних урядових діячів Ф.М. Ртищев запросив з Києва 30 учених монахів. Молоді московські дворяни навчалися у школах Андріївського, Чудова монастиря, при Введенській церкві. У 1665 р. відкрилась школа в Заїконоспаському монастирі, на чолі якого став Симеон Полоцький. У цій школі навчали латини, польської та «руської» мовам. У 1667 р. було відкрито «гімнасіон» при церкві Іоанна Богослова. В 1680 р. була заснована школа при Печатному дворі, де 30 кращих учнів вивчали мову, риторику, правопис під керівництвом київських монахів. Перші приватні школи у Москві підготували заснування в 1687 р. Слов'яно-греко-латинського училища. Це був перший навчальний заклад, що ставив за мету широку загальну освіту. Академія, де викладали учені греки та монахи з Києва, відіграла значну роль у розвитку російської освіти та науки к. XVII ст. – першої половини XVIII ст., зробила величезний внесок у розвиток нормативної писемної мови Московської держави.

Проблема взаємовпливу слов'янських мов, зокрема, в аспекті особливостей становлення нормативної російської лінгвосистеми, завжди цікавила видатних лінгвістів. Глибокі наукові дослідження демонстрували важливу роль українського просвітництва, а, відтак, української мови в даному процесі. Академік В.В. Виноградов зауважував: «Язyki единой восточно-славянської ветви (...) находились на протяженнии всей своей истории в самом блиском культурном взаимодействии. Для истории русского языка это живое общение с родственными славянскими языками было в высшей степени плодотворно. В словарную сокровищницу русского литературного языка внесли свой вклад и украинский, и белорусский языки» [3, с.37]. Аналіз деяких лексем вочевидь доводить дану сентенцію.

Так, сучасна російська лексема *зав'язаний*, властива розмовному стилю, функціонує в значенні: «настоящий, истый, страстный, с увлечением предающийся чему-нибудь, отчаянный». Наприклад, *зав'язаний игрок, зав'язая сплетница, зав'язатый спорщик*. Слово *зав'язаний* використовується в російській мові у певному колі фразеологічних сполучень в якості емоційно-посилувального епітету тих іменників, які мають якісно-характеристичне значення, наприклад, *театрал, балетоман, шахматист* тощо. За своєю морфемною структурою лексема *зав'язаний* могла б сприйматися як дієприкметникова форма дієслова *зав'язать* (пор. *забрать, снять*). Але такого дієслова в російській літературній мові немає. Між тим в українській та білоруській мовах дана лексема входить у велике гніздо споріднених утворень.

Наприклад, в «Словаре белорусского наречия» І.І. Носовича знаходимо дану лексему та споріднені їй утворення, зафіксовані, відповідно, в білоруській мові: «*Завзяты*, прил. «Гордый, заносчивый, неуступчивый». – *Який ты завзяты, тебе и слова не скажи*.

Завзято, нареч. «Заносчиво, отважно, гордо». *Завзято поступив*.

Завзятоць, и. с. ж. «Заносчивость, смелость, дерзость». Откуль у его така завзятоць берецца, што никого не боицца.

Завзяты, прил. «Чванный, дерзкий, заносчивый». Завзятому нечего и говориць гэтаго. Завзяты тольки себе видзиць.

Завзяценький, прил. смягч. «Щекотливенький». Завзяценький норовець.

Ср. укр. *Завзятий* «смелый, решительный, упорный», *завзяття* «смелость, упорство, выдержка» [7, с.162].

Лексема *завзятий* не була зареєстрована жодним словником російської літературної мови до словника В. Даля. Даль наводить дане слово як південно-західне, тобто таке, що функціонує в говірках, близьких до української мови. Значення даної лексеми зафіксоване Далем як властиве переважно українській мові: «бойкий, предприимчивый, который постоит за себя» [5, Т.1, с.576]. Зауважимо, що в російській розмовній мові лексема *завзятий* з'являється ще на початку XVIII ст. В літературній мові фіксується вперше у письменників українського походження в значенні «бесстрашный, отважный, настойчивый, упорный». Так, у В.Т. Наріжного в повісті «Бурсак» читаємо: «Он в жару восторга обещался приготовить еще человек пять, шесть из самих *завзятых*». В повісті О.М. Сомова «Гайдамак»: «Какой *завзятый* чумаки! Какой лихой пареня, какой статный и пригожий мужчина! Какой богатый и тароватый!», – раздавалось отовсюду». У Голяя в «Тарасе Бульбе»: «Демид Попович тоже перешел туда, потому что был сильно *завзятого* нрава козак – не мог долго высидеть на месте». У М.І. Костомарова в «Богдане Хмельницком»: «...сам Хмельницкий, проезжая по рядам своїх *завзятых* молодцов, говорил им не длинные речи, а коротко напоминал им, что они воюют за веру».

Ввійшовши до словникового складу російської мови, лексема *завзятий* в стилістичному аспекті сприймається як елемент народного мовлення, отримує іронічне забарвлення і поступово розширює контексти свого функціонування. Відповідно до нової експресії змінюється й загальне значення слова. Воно стає в один синонімічний ряд з такими словами, як *отъявленный, суицид, настоящий*. Наприклад, у Салтиков-Шчедріна: «Все наклонности *завзятой* приживалки: празднословие, льстивая угодливость ради подачки, прожорливость – росли с изумительной быстротой» («Господа Головлевы»). У Тургенева: «Обхватив помодною большой белый хлеб обеими руками и переламывая его пополам над тарелкой супа, как это делают *завзятые* парижане в «Caferiche...» («Ночь»). У Станюковича: «С опытом *завзятого* дипломата он не показывал и вида, что замечает перемену» («Омут»). Експресивно-семантичні зміни у використанні лексеми *завзятий* проходили в російській літературній мові поступово, фіксуючись контекстуально, що врешті привело лексему до статусу нормативної одиниці.

Цікавим видається аналіз лексеми *никчёмный*, що за очевидними дери-ваційними ознаками на синхронному рівні є іменником займенникового походження. Співвідносним із ним є абстрактний іменник *никчёмность*.

У словнику В. Даля читаємо: «*никчёмный* – человек никуда не годный, ни к чему не полезный: *никчёмность*, негодность; вероятное заимствование из украинского языка» [5, с.173].

Дослідники доводять, що дана лексема запозичена з української мови і активізується перш за все в творах М. Горького. Наприклад, в опублікованих у 1912 р. рецензіях М. Горького на «Рассказы» М. Криницького читаємо: «Акцизные и гимназисты, учителя и просто люди, все они – по Криницкому – прячут свою *никчемность* в туманах метафизики». «Впрочем, ему, видимо, понята горестная *никчемность* этих людей и, кажется, он чувствует глубину их душевной пустоты».

Дослідники російської мови доводять, що семантико-дериваційне підґрунтя для створення, закріплення та активного функціонування даної лексеми було підготовлене активним поширенням в московській, загальноміській мові розмовних виразів великої кількості переселенців з України та Білорусії в к. XVII – першій половині XVIII ст. Зокрема, розмовне сполучення *ни к чому* в значенні «зря, попусту, бесполезно» досить активно почало поширюватись (як свідчать писемні пам'ятки) в діловій та розмовній сфері Московської держави к. XVII ст. Активізуються в цей період умосковському розмовному мовленні й споріднені лексеми *некчема, некчемный, никчемность*, відзначені ще в Лексиконі Памви Беринди: «Авель – *никчемность*» [1, с. 171].

В «Синониме славеноросской», виданої у додатку до дослідження П.І. Житецького «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.» розміщені наступні слова: «*Некчемная* – растленная, гнилая. *Некчемно* – суетно, мерзко, мерзостно. *Некчемнейше* – гниоснее, гнюшше» [6, с.151].

Зазначимо, що академік Є.Ф. Карський звертав увагу на наявність лексеми *никчемность*, що відповідала старослов'янзму *суета* в західно-південних (іншими словами, українських) перекладах псалтирі XVI-XVII ст. Підкреслимо, що саме ці псалтирі, як і багато інших перекладів, зроблених київськими монахами з благословення Петра Могили, використовувалися на Москві означеного періоду. Очевидно, що лексика перекладних творів ставала рідною для жителів «стольного града».

Видатні науковці, що займалися дослідженням історії слов'янських мов, констатували великий вплив української писемної мови на формування російської нормативної лінгвосистеми. Так, академік М.М. Шанський звертав увагу на активізацію, як результат цього процесу, ряду дериваційних абстрактних афіксів в російській мові. XVI ст. – першої половини XVII ст. В.В. Виноградов визначав велику кількість лексем, серед яких, наприклад, лексеми: *подлый, вкус, участие, честь, человечность, вещь, личность* та багато інших, походження яких, на думку дослідника, веде до українських джерел. Подібні висновки видатних науковців цілком співпадають із твердженням І. Огієнка про те, що велика кількість слів були занесені до Росії з України впродовж XVI-XVIIст., бо з'явилися в Україні на 100-200 років раніше, ніж в Росії. Вивчаючи історію української мови, науковець наполегливо підкреслював ідею її надзвичайного багатства і краси. Учений стверджував, що великі потенції української мови з її унікальною історією дають можливість збагачувати лексичний склад інших мов, а не запозичувати: «Наша власна українська мова в її численних говірках така багата і колоритна, що просто гріх перед своїм народом поповнювати літературну мову непотрібними позичками з мов чужих: польської чи московської» [8, с.37].

Список використаних джерел:

1. Берында П. Лексикон славеноросский Памвы Берынды / П. Берында. – Кутеин, 1653.
2. Будде Е.Ф. Очерки истории современного русского литературного языка (XVII-XVIII в.в.) / Е.Ф. Будде. – СПб., 1908. – 737 с.
3. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В.В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 786 с.

4. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития / В.В. Виноградов. – М. : Прогресс, 1976. – 387 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Изд-во иностранных и национальных словарей, 1863 – 1865. – Т. 1. – 317 с.
6. Житецкий П.И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в. / П.И. Житецкий. – К., 1889. – 319 с.
7. Носович И.И. Словарь белорусского наречия / И.И. Носович. – СПб., 1870. – 537 с.
8. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. – Львів : Фенікс, 1995. – 44 с.
9. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський апостол : літературно-лінгвістична монографія / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.
10. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Науково-видавничий центр «Наша культура і наука», 2004. – 412 с.
11. Ушаков Д.Н. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / Д.Н. Ушаков. – М. : Изд-во иностранных и национальных словарей, 1935-1940. – Т. 2. – 1039 с.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / М. Фасмер. – М. : Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.

The article deals with the analysis of the Ukrainian lexemes borrowed into Russian language in the period of its formation. Based on great illustrative material of historical and linguistic excursus it confirms Ivan Ohienko's idea about originality and self-sufficiency of the Ukrainian language.

Key words: borrowed lexemes, ideological state transformations, Russian education, self-sufficiency of the Ukrainian language.

Отримано: 29.10.2015 р.

УДК 811.111'373+811.161.2'373

І. М. Діяконович

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДЕКОРАТИВНЕ МОВНЕ ПЛЕТИВО

Мовлення, як живе функціонування мови має свої, притаманні кожній мові вирази, які є відтворенням глибинного розвитку мови, як елемента культури того, чи іншого народу. Дослідження подає окремі скорочення в українській та англійській мовах на прикладах з літератури; демонструє мовленнєві скорочення у здрібнених власних назвах української мови.

Ключові слова: мовлення, здрібнення, скорочення, редукція, покутсько-буковинський говір.

Мову, як систему звукових і графічних знаків, що виникла на певному рівні розвитку людства, вивчали здавна у стародавніх країнах: Греції, Китаї, Індії, Римській імперії. Перші мовознавчі дослідження припадають на 4 століття до нашої ери. Так, індійське мовознавство розвинулось з потреби плування священних гімнів Індуїзму – вед. Уже в самих гімнах предметом дискусії постають деякі мовознавчі питання, зокрема питання фонетики, орфографії, граматики та лексики. Рівень наукового дискурсу тієї епохи був таким високим, що вплинув на розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст. Автором першої граматики санскриту є Паніні, котрий вже на той час використовував мовні терміни: «фонема», «морфема», «корінь», «суфікс», «частини мови» [2]. «Українці здавна любили філологію і кохалися в язикоз-